

Василь ЄРОШЕНКО ШАХОВА ТРИХОДІВКА

Нарис із життя чукчів

З мови есперанто переклав Віктор ПАЮК

Ім'я видатного українського педагога, перекладача, етнографа, класика японської дитячої літератури **Василя Єрошенка** (1890 — 1952) дедалі частіше згадується на сторінках нашої преси. Та ще наш незрячий земляк здобув собі світову славу не лише як знавець двох десятків національних мов, а й як невтомний популяризатор мови есперанто.

Народився В. Єрошенко в українському селі Обухівка (тепер — Білгородська область Російської Федерації) у сім'ї заможного селянина Якова, який дав вищу освіту майже всім своїм дітям. Втративши в ранньому дитинстві зір, Василь навчався у Московській школі для сліпих. Там же вивчив есперанто, завдяки якому об'їхав увесь Євразійський материк із заходу (Англія, Франція) — на схід (Японія, Китай), з півдня (Бірма, Індія) — на північ (Чукотка). Написав низку книжок японською мовою та есперанто. У 1958 році в Японії видано його три томне зібрання творів, ще в 20-х роках з'явилися переклади на китайську (Лу Сінь).

Завдяки копіткій праці української письменниці-есперантистки Надії Андріанової-Гордієнко побачила світ збірка його творів українською мовою — «Квітка справедливості» (К.: Молодь, 1969) у перекладах з японської й есперанто та біографічна книжечка «Запалив я у серці вогонь» (К.: Веселка, 1977). Після цього згадана есперантистка переклала з міжнародної мови його оповідання «Химерний кіт» (журнал «Україна», 1989, № 50), а поет Петро Тимочко — три поезії з есперанто (газета «Русалка Дністрова», 1995, № 3).

Запропоноване оповідання перекладається вперше. Оригінальний текст узято з шеститомного видання творів В. Єрошенка мовою есперанто (1989 — 1996), виданого Японським есперантським книжковим кооперативом. Перекладач складає подяку упорядникові шеститомника, досліднику творчості В. Єрошенка — Міне Йосітака за надіслані книжки.

Тернопіль

Віктор ПАЮК (Тернопіль),
Віце-президент Української есперанто-асоціації

Цей нарис я написав спеціально для нашого часопису «*Esperanta Ligilo*» і присвятив його моїм друзям-есперантистам з Далекого Сходу. Вже в червні 1934 року нарис було закінчено, але того ж року, під час моєї подорожі до Туркменії, рукопис загубився. Лише протягом цього річної відпустки (1938) я спробував відтворити його, і результат — перед вами. За стилем і, можливо, емоційно він відрізняється од оригіналу, але факти і дух лишилися без змін.

1. Какуме¹

Що більшими стають наші світові метрополії — центри цивілізації, то меншає людина, вона робиться дедалі банальнішою і тривіальнішою, дріб'язковішою та мізернішою, поки, врешті, перетворюється на мікроба, незначну бактерію, чий життя і смерть більше нікого не цікавлять. Тоді має значення не власна людина, а її капітал, не розум, а лише кишенька, не серце, а набуте золото.

¹ Какуме — диво, чудо (*чукот.*).

© Віктор Паюк, 2000, переклад.

Цілком по-іншому все в заполяр'ї Північно-Східної Азії, в країні чукчів. Ця народність чисельністю дванадцять тисяч осіб поділяється на крихітні групи людей, які живуть у неосяжній тундрі, часто на відстані в сотні миль одна від одної. Там учать любити власне людину, цінувати її життя, поважати її свободу. Чукча вміє перейматися турботами свого сусіда, близького й далекого, як одноплемінника, так і прибульця; він прагне познайомитись у Тундрі² з кожним; пишається своїми знаннями про інших і намагається допомогти усім в усьому доброму та чесному.

Наприкінці липня 1929 року я дістався до чукотського поселення, розташованого поблизу затоки Св. Лаврентія і протоки Берінга, і провів там декілька бентежних місяців мого справді переповненого пригодами життя.

Коли я ще був за сотні миль звідси, поселенці вже знали про моє прибуття. Чукчі розповідали їм, що дивна біла людина їде провідати свого брата-ветеринара, який вже давно, забувши про все і всіх, мандрує найнедосяжнішими закарпелками тундри, досліджуючи життя північних оленів. Чукчі мали за святий обов'язок повідомити ветеринара про приїзд сліпого брата, і вони зробили це набагато швидше, ніж усі радіостанції Півночі. Чукчі із захопленням розповідали, що «темна» людина грає в шахи і є шаховим чемпіоном корабля, яким пливе; що сліпий відвідав багато країн, але любить лише єдину, незнайому їм країну — Есперантію; що він володіє кількома мовами, навіть американською, але надає перевагу міжнародній мові есперанто; що він познайомився з багатьма народами, але найбільше поважає чукчів. Під секретом повідомляли, що незрячий колись грав на багатьох музичних інструментах, але зараз не грає, бо...; колись виконував власні пісні, але зараз не співає, бо...; колись безжурно сміявся, але тепер рідко навіть усміхається, бо... І запрацювала тундрова уява.

По приїзді на базу я попрохав одного з братових співробітників докладно познайомити мене з планом поселення, з дорогами та стежками, що ведуть до моря й озер, у гори та в тундру. Ввечері я вже гуляв сам із своїм цілком по всій базі. Це, здавалось, перевершило всі сподівання чукчів; вони лише збентежено повторювали: «Какуме, какуме!» І Какуме стало в Тундрі моїм іменем.

2. Лігі-Оравілі

На базі або поруч неї жило небагато чукчів, але вони часто приходили туди, чи то в медпункт, а чи то для придбання або продажу чогось у факторії (кранниця бази), або приводили своїх дітей до школи, або привозили їм щось з далекої домівки. Дитина ж бо в Тундрі — то божок, навколо якого обертається все північне життя. Часто вони відвідували базу лише для розваги, щоб відновити сили й побачити такі цікавинки, яких не здибаєш у Тундрі.

Боязкі, мов оленята, та допитливі, як песці, вони зазвичай юрбами вештались по наших гуртожитках і квартирах, цікавлячись усім і всіма, не залишаючи нічого поза увагою. Скромні та ввічливі, вони пильно вивчали портрети, картини й фотографії, обережно розглядали настільні дрібнички та прикраси, докладно перевіряли всі скриньки, валізи та шафи, здивовано зазираючи в усі закутки і критично обмацуючи всі предмети. Тихо і спокійно вони задивлялись на все, але нікому не заздрили; вони захоплювались багатьма речами, але нічого не просили. Після таких колективних відвідувань ніхто ніколи не скаржився на крадіжки; чукчі були абсолютно чесними. В ідальні вони стояли навпроти нас і, пильно зазираючи нам у рота, намагались не прогавити, що, як і скільки кожен з нас з'їв або випив. І Тундра часто знала про кожного мешканця бази такі подробиці, про які ми навіть не підозрювали. Не позбавлені почуття гумору, чукчі незлобиво глузували з усього, що бачили в нас кумедного. Поселенці шаленіли через такі вторгнення тубільців, але начальник бази, на диво душевна людина, закликав усіх бути терплячими. Ми терпіли, лише наш аптекар-лікар, особа європейського виховання, завжди зчиняв скандал і привселюдно вимагав од тубільців не стромляти свого чукотського носа в особисте життя європейців. Будучи комуністом і дбаючи про свою політичну кар'єру, він завжди говорив

² Тут — назва країни чукчів.

надто самовпевнено і голосніше, ніж це було потрібно. Я не хочу згадувати його національності, бо такий тип подибуємо всюди серед прошарків суспільства європейського виховання. Чукотські карикатуристи зображали його у вигляді аптечної пляшечки з написом «аміак». Лікар шаленів.

Під час таких тубільних вторгнень я познайомився з Нерултенгом, хоробрим 19-річним юнаком. Він вільно розмовляв по-російськи, завжди жартував і багато сміявся. Його чукотська вимова робила ці жарти вдвічі смішнішими. Якось він запитав, чи знаю я, як чукчі називають себе. Я не здогадувався.

— Отже, знай, ми називаємо себе лігі-оравілли, що означає: справжні люди. Решту ми називаємо по імені або просто *люди*.

Почувши цю претензійну самоназву полярної народности, я вибухнув сміхом, як від чудового чукотського дотепу, але Нерултенг засмутився:

— Хіба ми не є справжніми людьми? — сказав він і тихо додав: — Досі ніхто з нас не сумнівався у тому, що ми є Лігі-Оравілли.

Я був приємно здивований. Ми заприязнилися.

Нерултенг умів досить добре читати по-російськи і попросив дати йому гарну книжку. Випадково мені потрапила під руку збірка Джека Лондона про Крайню Північ і відтоді, після кожного прочитаного оповідання, хлопець приходив, аби запитати, чи правда все те, про що написано в книжці. Я завжди відповідав, що Джек Лондон є всесвітньовідомим автором і, отже, йому можна вірити. Проте кровожерливі герої й жахливі сцени далекої американської Півночі не зустрічались на Чукотці, а тому сильно вражали юнака; він більше не жартував і не сміявся. Саме тоді мене посіли власні клопоти, і я не помітив зміни душевного стану свого чукотського друга.

3. Людина європейського виховання

Якось агітаційний відділ бази запросив до клубу тубільців на перегляд кінострічки. Лікар європейського виховання грав на скрипці, а я акомпанував йому на гітарі. Це був наш традиційний внесок у розваги на загальних зібраннях поселенців.

Мій юний друг сидів поруч; його рука лежала на моєму коліні, а голова спиралась на моє плече. Він був спокійно-мовчазним.

Я сказав:

— Світ поділений на два ворожих табори, які оголосили один одному безпощадну війну, війну без упину, на життя й смерть. Кожен з нас, навіть у найдальшому закутку Тундри, в будь-яку мить може стати безневинною жертвою цієї ненажерливої зненависти. Тому зараз кожен чітко повинен собі уяснити, на чийому він боці.

Фільм розпочався. Спочатку показали кілька епізодів світової війни, а потім — сцени з межисобної борні. Ми грали всілякі марші та відомі пісні часів російської революції. Рука юнака тремтіла дедалі більше; здавалось, що його лихоманить. Ось на екрані з'явилися загони Червоної Армії, які наступали на останній, неприступний бастион контрреволюції. Білі бомбили їх з аеропланів, з моря їх обстрілював флот Антанти, з усіх боків сипалися снаряди. Тисячі червоних падали, але їх заступали інші тисячі, вони безупинно рухалися вперед, наближаючись до мети. Ось на обрії з'явилась червона кавалерія. Нова злива куль, бомб, гранат.

Розляглося «ура» поселенців — аж клуб здригнувся. Ми заграли марш Бундзонного. В цю мить хлопець несподівано підстрибнув; він увесь тремтів. Схопивши мене за руку, відчайдушно закричав, наче в випадку епілепсії: «Цього не може бути!» Я з несподіванки випустив гітару на підлогу. Якомога лагідніше я спробував усадовити його на лавку. «Всяке буває на світі, в нас усе можливе! Заспокойся!»

Чути було, як лікар заскреготів зубами.

На екрані червоні вже здобули неприступну твердиню; тепер багнетами доколювали ворогів. Аероплани швидко зникли, флот Антанти панічно втівав.

— Музику! Музику! — вимагали збуджені поселенці, але чукчі мовчали. Я намагався якось налаштувати гітару.

Упершись обличчям у моє плече, хлопець ридма ридав: «Не вірю, я не хочу в це вірити!»

Я відчув нестерпний біль у серці.

— Виженіть геть цього ідіота! — гадюкою засичав лікар. — Що ви панькаєтеся з цим морженням, наче з дитиною? — І додав такі звороти, що в мене запашіли вуха.

— Замовкни, мавпо європейського виховання! — вигукнув я, також тремтячи від люті.

На екрані у масовому знищенні білогвардійців тепер брала участь і кавалерія. Голови, руки, ноги — все змішалось у червоному просторі; в усі боки розлітався людський мозок; струменем цебеніла кров.

— Музику, музику! Чому не грає музика? — репетували поселенці. Тривожно мовчали тубільні гості. Клята гітара не хотіла налаштувуватись. Юнак ридав — моє серце ятрилося дедалі сильніше.

— Геть звідсіля, кляте ведмежа! — погрозливо засичав лікар і вперіщив юнака смичком по голові.

— Не чіпай його, чортова мавпо! — закричав я, і смичок полетів через увесь клуб. Вишкіривши зуби, лікар схопив мене за горло.

— Руки геть від Какуме! — залунало водночас десятком голосів. То були чукчі. Хтось відбив його руки від мого горла. Я підняв гітару, щоб розтרוцити об голову кривдника, але кухарка бази обхопила її руками: «Зжалься над гітарою, Какуме! Ми іншої в Тундрі не дістанемо».

У фільмі білі кинулись навтьоки. Екран заповнили триумфальні червоні прапори.

— Музику, музику! — скаженіли присутні. — Що роблять музиканти?

Ми знову заграли марш Будьонного: «Высоко в небе ясном вьется альфий флаг». До нас приєднався хор збуджених поселенців: «Мы мчимся на конях туда, где виден враг».

Ніхто вже не чув, що гітара розладнана, що скрипка звучить невпевнено, бо скрипаль потерпав од болю в руці. Нахиливши свою голову до мого вуха, він люто засичав, бризкаючи отрутною слиною: «Ми ще з тобою поговоримо на партзборах, тобі це так не минеться. Я тебе зітру на порошок! З'їм, проковтну з усім твоїм гівном!»

Лункий ляпас перервав його сичання, доктор аж завив.

Фільм закінчивсь. Увімкнули світло.

4. Фатальна мудрість

Після сеансу начальник бази звернувся до гостей з Тундри:

— Протягом цього зимового сезону ми плануємо надіслати до ваших селищ кінофільми, щоб таким чином допомогти вам розширити ваш розумовий світогляд і хоч трохи підняти культурний рівень. Але ми ще зовсім не знаємо нашого глядача і не знаємо, що йому подобається, а що — ні. Що треба показати населенню Тундри? Сьогодні ми здійснили пробний сеанс і дуже хотіли б почути ваші щирі враження від щойно переглянутої стрічки. Це допоможе нам у виборі репертуару для Тундри.

Після тривалої паузи заговорив сивий бородань, який у Тундрі користувався авторитетом:

— Ви, європейці, здаєтесь розумними, дуже розумними, набагато розумнішими за нас: винайшли мисливську рушницю, моторного човна, плитку і швейну машинку, грамофон та інші речі, які є корисними навіть для Тундри. Винайшли також пароплав, аероплан, автомобіль, електрику, телефон, телеграф, радіо та багато інших див, назви яких ми ніколи не почуємо в наших ярангах. Усе це — добра справа, за це ми дякуємо, цим захоплюється Тундра. Але водночас ви видумали також багато, багато всілякого для знищення людей. Одна з тих жорстоких машин для погибелі людини, які ви щойно показали нам, може за кілька хвилин знищити весь наш народ, усе населення Тундри. Хіба ми можемо цим захоплюватись? Чи можна це назвати розумним? Але, здається, ви цим пишаєтесь. Якщо це мудрість, то вона — лиха, вона призведе до вашої

погибелі, а можливо, й нашої. Тому, по-нашому, ви — дурні, дуже дурні, набагато дурніші за нас... Дуже-дуже давно, коли ще були ми дикунами, отже, дурними, ми також уміли вбивати один одного, чи з причин племінних, а чи з сільських, сімейних, особистих. Та ті часи давно минули, і тепер ви ніколи не почувете про якесь убивство серед нас, спричинене будь-чим. І хоча ми видаємось дурними, набагато дурнішими від вас, та наше глупство не погибельне, тому, насправді, ми — мудрі, значно мудріші від вас. Покажіть нам у ваших фільмах розумні вчинки і ніколи не показуйте дурниць, тоді Тундра полюбить ваші стрічки, а вас — благословить.

Старий скінчив; чукчі йому голосно заплескали, а знічені європейці мовчали, лише я заплодував і вигукнув: »Молодці, лігі-оравіллі!»

Дати відповідь і звести нанівець результат промови тубільця було доручено лікареві, людині європейського виховання. Він сказав:

— Ваша громада є суспільством дикого комунізму. Людство від вашої формации комунізму, крізь безперервні класові битви, які завжди означали поступ, зробило велике коло і з культурними здобутками тисячоліть тепер знову повернулось до комунізму. Проте наш сьогоднішній комунізм не рівня вашому. Наш бо має в основі наукову базу, оснащений різносторонніми теоретичними і практичними знаннями, озброєний багаторічним воєнним досвідом. А суспільство тундри лише тепер має розпочати класову боротьбу проти своїх експлуататорів.

— У нас таких немає! — закричали чукчі.

— Ні, є. Наприклад, власники човнів, хіба вони не багатші від загалу?

Жителі тундри загомоніли: «Ми спільно використовуємо човни, разом полюємо і ділимо здобич порівну».

— Так,— вів далі промовець. — Але власник човна часто бере до гурту мисливців свого 12- або 13-річного сина і після полювання хлопець дістає рівну частку здобичі. Хіба це не прихована форма експлуатації?

— В усі наші загони ми охоче приймаємо хлопців, — аргументували чукчі.

— Гаразд, — погодився агітатор, — проте, це є прихованою формою експлуатації. Не варто казати про ваших шаманів, а також про деякі родини, які мають успадковані привілеї у місцях полювання на моржів і тюленів, а це для Тундри — прихований визиск. Ми навіть чули про одного вашого князька, він, маючи такий собі папірчик, підписаний колись імператрицею Катериною II, вештався зі своїм почтом по Тундрі і ссав кров зі свого народу. Але про цих паразитів повинні говорити ви самі, не ми. Ви маєте викривати своїх експлуататорів, і ви так, напевно, вчинили б і воювали б супроти них, якби були бодай трохи класово свідомими. Щоб допомогти вам усвідомити себе класом, ми вирішили поїхати в Тундру, показувати вам кінофільми про нашу класову боротьбу та перемоги, про нашу революційну теорію і практику. Від сьогодні я сам вишукуватиму ваших класових ворогів, викриватиму їх і знешкоджуватиму.

Тепер заплескали європейці, а чукчі похмуро мовчали. І тут хтось вигукнув: «Не вчити їх, а вам самим у них треба вчитись комунізму!»

Лікар брутально вилаявся. Я знав, хто вигукнув ту фразу, але, звичайно, не хотів його зрадити, ті слова достеменно передавали мою думку: не вчити, а самому вчитись у чукчів комунізму мусиш ти, освічений негіднику.

Щоб припинити сварку, начальник бази оголосив збори закритими. Додому мене супроводив Нерултенг. Настрій у нього був не найкращий. Він промовив:

— Щось перевернулось у моєму серці, я став іншою людиною. Я вже не зможу радіти й сміятися. Щось перевернулось у моєму серці, і я відчув себе дуже старим, наче прожив тисячу років і життя мені набридло. Щось перевернулось у моєму серці...

Ми попросилися.

5. Громадський осуд

Опівночі було скликано позачергові партійні збори, на які запросили позапартійних активістів. Мені сказала кухарка:

— Вас звинувачуватимуть у всіх смертних гріхах. На бюро вже про це балакали.

Вона знала все.

Збори тривали до ранку. Головним доповідачем був лікар. Він говорив про анти...їзм³ серед поселенців, націоналізм чукчів, контрреволюційні ідеї в Тундрі та, нарешті, про бандитизм на самій базі. А закінчив словами:

— Ввечері на мене напали в клубі: привселюдно образили, натякаючи на мою національність; поламали мій смичок (він показав уламки); поранили по боями (стогнучи, він підняв руку) і мало не повибивали всі зуби.

Щоб покінчити з цим неподобством раз і назавжди, він запропонував вигнати мене з партії та вислати до Владивостока. Згодом додав, що бюро загалом підтримує його пропозицію. Проголосували. Ніхто не підняв руки, за винятком членів бюро та самого лікаря. Секретар почервонів:

— Бюро серйозно обговорило своє рішення і вимагає, щоб кожен свідомий комуніст, враховуючи важливість питання...

Знову ніхто не підняв руки. Запанувала нестерпна мовчанка. Виступив начальник бази:

— Я пропоную публічно засудити вчинок Какуме і застерегти, що в разі...

Європейці підняли руки на знак згоди, тубільці — супроти. Голоси розділились порівну. Знову виступив секретар; він погрожував передати справу до районної парторганізації, до крайової і, навіть, у ЦК. Результати нового голосування залишились без змін.

І знову розгубленість. Щоб надати перевагу членам бюро, я підняв руку, але кухарка, помітивши це, опустила свою. Становище нагніталось. Я пересів на інше місце, поруч з моєю захисницею. Вона вперто стояла на своєму:

— Якщо ви проголосуєте «за», я голосуватиму «проти» і віддам більшість чукчам.

Зранку в їдальні вивісили таку «блискавку»: «Партосередок бази суворо засуджує недисциплінованість Какуме під час останнього кіносеансу, що завдало значної шкоди агітаційно-культурній роботі осередку серед місцевого населення...»

Проте в обід, на тому ж місці, замість «блискавки», висіла карикатура, на якій скрипаль довжелезним носом грав на скрипці. Замість звичних кілочків для натягування струн було намальовано чотири осяччих вуха. Кухарка стверджувала, що на язиці бачить національний прапор лікаря і впізнала осяччі вуха членів бюро.

Вибухнув грандіозний скандал. Бюро мобілізувало комсомольців бази й доручило лікарю керувати їхньою роботою. Вони обнищпорили всю базу, опитали всіх тубільців. Балакали про появу в Тундрі контрреволюційної організації. Хтось навіть бачив список її членів. У справу втрутилось ГПУ. Кухарка пророкувала масові арешти серед чукчів. Нерултенг зник, але його молодший брат, 16-річний Таврулкотл, зайшов до мене через два дні після того кіносеансу, хотів щось розповісти мені, але довго не зважувався, аж поки я наполіг.

— Мій брат збожеволів, — сказав хлопчина. — Ввесь час сидить біля моря, сумний і невеселий, ні з ким не хоче розмовляти. Але, що найважливіше... Він пожбурих оту книжку в море. Візьми за неї, Какуме, все, що забажаєш! Шкури білого ведмеда і тюленя, нарти.

Я нахилився і прошепотів йому на вухо, що я хочу за томик Джека Лондона.

Наступного дня я припізнився до сніданку. Коли переступив поріг їдальні, мене зустрів загальний сміх. Гадаючи, що щось негарзд із моїм одягом, я обмацав себе. Сміх наростав. Побачивши моє знічення, добродушна кухарка по-блажливо зашепотіла:

— Вгорі, під стелею, що й не дістать, висить ота клята «блискавка», до того ж — догори ногами.

Усі реготали. Начальник бази наказав зняти «блискавку» геть, а шеф місцевого ГПУ по-дружньому запросив мене після сніданку зіграти з ним у шахи.

³ Так в оригіналі, мається на увазі антикомунізм.

6. Несподіваний вибух

Якось пополудні я сидів на самоті в кімнаті за шахівницею, намагаючись розв'язати триходівку, яку знайшов у старому часописі. Коли, здавалось, ключ до розгадки було знайдено, несподівано пролунав потужний вибух. Земля задритіла, будинок хитнувся, шибки жалібно задеркотіли. Шахові королі, чорний і білий, пострибали зі столу разом зі своїм оточенням, сподіваючись деінде знайти притулок. Я кинувся в куток, щоб одягтись і вибігти надвір. Але в кутку було порожньо: ні пальта, ні шапки, ні навіть вішачків. Попід вікнами, лементуючи, бігли поселенці. Знову я намацував стіну і лише тоді зрозумів, що помилився кутком. Нарешті вдягшись, я вибіг. На напій невеличкій вуличці мені зустрілась кухарка. Вона завжди першою дізнавалася як про всі місцеві події, так і про новини звідусіль. Звичайно, жінка не мала часу розмовляти на вулиці з будь-ким, але для мене зробила виняток...

Якийсь чукча безцільно вештався берегом моря (це звичне заняття тубільних безробітних) і набрів на купу вугілля, призначеного для опалення бази, в першу чергу, — для кухні. Раптом серед вугілля він побачив блискучу грушоподібну цяцьку. Якби цей предмет побачила вона, кухарка бази, то напевне здогадалася б, що це і з чим його їсти, але той бідолаха, о трикляте глупство! Схопивши важезну каменюку, він почав товкти нею по знахідці, щоб побачити, що там усередині. Стався вибух, який ми всі почули. Цяцька виявилася бомбою. А що трапилось із дикуном, вона не знає. Здається, бомбою відірвало йому руку чи ногу; а може — руку і ногу... Та хоч як там було, його забрали до медпункту, поклали на біле європейське ліжко, але вона не пратиме білизну за ті самі гроші, бо всі знають, що чукчі — найбрудніші люди в світі, ще й жахливо смердять. Вони часто миють руки власною сечею, а тарілки й ложки просто вилизують язиками, але зараз це не має значення. Головне ось що: агенти ПІУ вже почали розслідувати справу, але вона достеменно знає, що оболонка бомби була японська, а динаміт — американський. Бомбу підкинув англійський пароплав, який нещодавно заходив у бухту; взагалі, він не дотримувався процедур, необхідних у випадку відвідин кораблем чужих вод. Ця небувала англо-американо-японська змова, якій, безперечно, сприяла Ліга націй, була націлена саме на її (кухарчину) кухню. Знаючи, що чукчі через свою казкову неухважність і лінощі можуть кинути до печі разом з вугіллям будь-що, моржеве ікло, китовий хребець, оленячий ріг і т.д. і т.п., всесвітня гідра контрреволюції хотіла, щоб динамітна бомба потрапила саме в її піч і акурат в обід. Так могли б загинути всі поселенці, а база згоріла б. Навіть, якщо не всі поселенці, то, певна річ, загинула б вона, кухарка — «сіль землі радянської»; недарма товариш Ленін казав, що «лише кухарки можуть справно керувати державою», а товариш Сталін казав... Вона не пам'ятала, що достеменно сказав товариш Сталін про правління кухарок, та й не мала часу, щоб говорити про це, бо поспішала до кухні, аби обстежити всі вугільні купи ідальні, бо в наш час глобальних інтриг, конспірації і змов ніколи не можна довіряти місцевим неукам, які каменюкою трощать бомбу в самісінькому центрі бази. Звичайно, якби вона керувала базою...

Напівусміхнений і напівстурбований я повернувся до кімнати й, позбиравши шахових королів з їх оточенням, знову спробував розв'язати шахову триходівку. Раптом дивне спало мені на думку: ця шахова триходівка подібна до людського життя, мого власного життя. Три ходи — це: народження, життя і смерть. Перші два ходи вже зроблено, яким буде третій? Марно я намагався прогнати набридливу думку, вона застрягла в моїй голові й дедалі більше оволодівала всім моїм еством. Яким буде мій третій хід?

Щоб позбутися настирливої ідеї, я спробував по-новому підійти до шахової триходівки й покінчити з нею одним махом. Відкинувши всі правила, я рухав фігурами по шахівниці: спочатку білим офіцером, потім чорною королевою. Нервозність наростала, здавалося, триходівка не має розв'язку. Я рухав турою, конем, чорним офіцером і знову білим. «Помилка? Задача не має розв'язку?» Мною трусило, як у лихоманці.

Раптом двері відчинилися навстіж і до кімнати влетів Таврулкотл, молодший

брат мого друга Неврултенга. Він плакав, кричав, щось белькотів по-своєму. Відчувалося — трапилось щось жахливе, щось фатальне.

— Чорти його бери, кажи по-російськи! — крикнув я, розмахуючи перед його носом кулаком, але хлопчина, який зазвичай добре володів російською мовою, тепер, здавалося, забув усе. Я розібрав лише два слова: «Нерултенг... медпункт...» Одразу все стало ясно, я заціпенів, задубів, закам'янів. Було таке враження, що вимикачем, умонтованим у серце, мене вимкнули із життя! Хлопець затих, а з ним — і я.

Ми вирушили до медпункту. Чергова сестра заступила двері:

— Лікар заборонив упускати до хворого будь-кого.

Ми відсторонили її, наче неживий предмет, і зайшли до хворого, не промовивши жодного слова. Нерултенг упізнав нашу ходу.

— Какуме, Какуме, чому мене осліпили?

Я жахнувся:

— Хто, Нерултенгу, хто осліпив тебе?

Чукча тихо заплакав.

— Ваші цивілізовані європейці видумали таке... таку...

До палати ввійшов лікар. Після кіносеансу він зі мною не розмовляв.

— Геть звідсіля, геть! — заволав він.

Ми знітілись.

— Перепрошую, — почав я.

— Ніякого перепрошення, — загорлав чоловік з європейською освітою.

— Я звертаюся до вас як до лікаря...

Він перебив мене:

— Сьогодні я вибрав йому очі; завтра відріжу носа, руки, можливо, ноги. — Він нахилився до мого вуха: — Хай там як, він житиме, але я гарантую вам, що ніколи більше не малюватиме карикатур, не сунутиме свого носа в особисті справи європейців і, напевне, ніколи не підніме руки на будь-кого з нас.

Я аж онімів: моторошна підозра перетворила мене на крижану брилу, мені здалося, що він зумисне осліпив хлопця і флегматично планує нові каліцтва.

— Какуме, Какуме, — застогнав хворий, — не залишай мене тут, заברי звідсіля, він-бо мститиме мені.

За дві-три години гурт чукчів прибув оленями до медпункту і, незважаючи на протести лікаря, забрав хворого до материнського лона таємничої Тундри.

7. Задача без розв'язку

Упродовж чималого проміжку часу я просиджував за шахівницею, намагаючись розв'язати клятву триходівку. Я пропонував її всім місцевим шахістам, а начальник бази встановив приз — дві пляшки найкращого коньяку з власних запасів, проте задача й далі лишалась нерозв'язаною. Щеміло серце, боліла голова; ідея-фікс охопила все моє єство. Я не міг заснути, не міг думати про щось інше. Я нездужав духовно і тілесно, давно вже треба було звернутися до лікаря, але коритися йому після того, що трапилось... Тим паче, він нахабно похвалювався, що я обов'язково прийду його перепрошувати. Він чекав і, врешті-решт, я не витерпів:

— Уже впродовж багатьох ночей не можу заснути. Тому й прийшов.

Він перебив мене:

— Доки ви публічно не вибачитесь переді мною, я й пальцем не кивну, щоб допомогти вам, якби ви навіть помирали.

Я мовчки повернув додому. Того ж вечора лікар, посміхаючись, усюди розповідав, що я скорився і попрошу в нього пробачення на загальних базових зборах.

Уночі я марив: шахові фігури скаржились мені: білі — на інтриги і підступність чорних; чорні — на несправедливість і нікчемність білих.

Настав день зборів, на яких я привселюдно просив пробачення. Європейці тактовно змовчали, а обурені тубільці демонстративно пішли геть. Вийшовши надвір, я почув, як під дверима тихо плаче кухарка:

— Чому ви так принизили себе перед тим падлюкою?

— Я дурію: вже п'яту ніч не можу заснути...

Людина європейського виховання зустріла мене образливим сміхом.

— Офіційно у мене немає дієвого снодійного засобу, а от неофіційно... Такі речі не дають навіть сліпим жебракам.

— Що ви ще хочете?

Лікар закашлявся.

— Хочу, по-перше, щоб ви вказали, хто в клубі дав мені ляпаса; по-друге, хто порадив не навчати, а самому вчитись комунізму в тубільців. Це — важливо для партії, а партія для мене, як і для вас, понад усе. Я знаю, що руку мені забив ваш чукотський дружок, який уже позбувся очей через свою зухвалість і втратив би руки і, можливо, й ноги, якби його несподівано не забрали свої. Інші також мають бути покарані.

Від обурення мені аж заціпило.. Нарешті, наголошуючи кожне слово, я мовив:

— Звичайно, я зізнаюсь партії в усьому, коли в її лавах не буде таких мерзенних негідників, як ви, але зараз...

І я рушив до виходу.

— Стій, — вигукнув лікар. — Зупинись і послухай! Мені не соромно образити тебе, заподіяти тобі шкоду, бо ти сліпець і бридкий мені. Ти для мене — ніщо, послід, гівно!..

Я вийшов, він скочив мені навздогін і зашепотів на вухо:

— Якщо зробиш те, про що я сказав, далі, якщо передаси мені рішення шахової триходівки, яке ти, напевне, віднайдеш, я обіцяю тобі, що того ж вечора залишу свою шафку незачиненою, а в ній на верхній полиці буде пляшечка з необхідною для тебе дозою ліків. Запам'ятай: верхня полиця праворуч...

Вдома на мене чекав Таврулкотл з радісною новиною: брат піднявся на ноги, повернувся до своєї яранги і хоче бачити мене. Я аж зойкнув. Дорогою хлопець скаржився:

— У кожному сліпому поселяється келя (диявол), бо келя любить темні закутки, а кожен сліпий — це найтемніше місце на світі. У братові поселився келя-хижак, він ненавидить усіх людей, свариться з друзями, безжально лупцює мене, а батьків вигнав з яранги...

Справді, старі чукчі сиділи надворі. Стогнути і плачучи, вони раз по раз повторювали якісь заклинання проти келі та його підступів. Перебиваючи один одного, розповіли мені місцевим суржилом про те, що тепер їхній син почувается краще. Завдяки шаманові з його народними чукотськими методами, цілющим зіллям, рани зарубцювалися, біль зник. Лише очі... Ніхто не може вставити нові очі... До того ж у сліпому справді поселився жахливий келя.

Я заліз до яранги.

8. Дружня послуга

Нерултенг зрадив. За законом Тундри всадив мене, як дорогого гостя, поруч на найкращу родинну шкуру, наказав поставити переді мною найкращі найдки. По-дружньому обіпершись на моє коліно, він одверто зізнався:

— Це — правда, що я нагримав на своїх друзів, побив брата, вигнав з яранги батьків, бо вони сміялися, раділи, бо... бо... хто має право сміятися нині, коли світ поділений на два ворожі табори, які оголосили один одному страшну війну, безпощадну, війну на життя й смерть? Хто має право радіти нині, коли кожен з нас, навіть у тундровій глушині, може стати невинною жертвою цієї ненажерливої зненависти? Але тепер усі можуть зайти сюди, сміятися і радіти, бо сам для себе я вже вирішив усе.

Він замовк, а я відчув, що мій друг натякає на третій хід життєвої проблеми. Нерултенг вів далі:

— В нас, чукчів, людина похилого віку має право залишити це життя, якщо воно стало їй важким. Якщо стара людина відчуває, що життя перетворилося для неї в нестерпний тягар, що вона стала зайвою для родини, друзів і для себе. Гарний звичай, правда?

Він чекав на мою відповідь, але я... Я сильно переймався шаховою три-

ходівкою; якби міг її розв'язати, тоді, напевне, знав би, що сказати, але поки що... Сприйнявши моє мовчання за ствердну відповідь, син Тундри вдячно потис мені руку:

— Але заподіяти собі смерть, накласти на себе руки — це нечесно, нікчемно, мерзенно. Це повинні зробити для нас найвірніші друзі або наші кохані.

Я підскочив, наче вражений електричним струмом, і панічно вигукнув:

— Я не можу зробити цього для тебе, ти не маєш права вимагати від мене...

Нерултенг ніжно обійняв мене і знову всадовив поруч себе.

— Для чого кричати? Для чого гарячкувати? Давай обміркуємо цю справу спокійно... Це ж буде послуга найвірнішого друга.

На надзвичайних зборах базового партосередку я поставив на розгляд питання: чи має право єропейсьть тут, у Тундрі, вбити, за законом цієї землі, свого найближчого друга, якщо друг цього вимагає?

Виникла гостра суперечка: чукчі кричали «так, має право»; єропейці перечили «ні, ніколи». Насамкінець виступив начальник бази:

— Ми маємо прецедент. Минулого року в Уелені мати комуніста вимагала від сина, члена тамтешнього осередку, щоб той задушив її в обіймах, інакше вона накладе на себе руки, чим назавжди знеславить сина на всю Тундру. Це була погроза. Чукча звернувся до партосередку. Після тривалого обговорення, комуністи Уелена вирішили облишити справу на розсуд свідомости партійного чукчі. І він задушив стареньку матір. Давайте зробимо те ж саме: покладемося на єропейське сумління члена нашого осередку, і я переконаний, що він ніколи нікого не вб'є.

На завершення зборів начальник бази вчисто заявив: адміністрація вирішила виділити необхідні кошти сліпому чукчі — жертві підривної діяльності контрреволюції, для того, щоб той здобув освіту в Москві або Ленінграді й зміг знову стати корисним громадянином Радянського Союзу. Адміністрація пропонувала, щоб я взяв на себе всі клопоти, пов'язані з цією справою, на що я охоче погодився.

Таврулкотл знову супроводжував мене до свого брата і дорогою благав:

— Какуме, скажи братові, щоб він дозволив мені задушити його; хіба ж не я люблю його понад усе? І я зроблю це для нього з такою радістю, з такою приємністю... Мабуть, я ще дуже малий, але повір мені, я вправно задушу його. Какуме, не дай мені бути збезчещеним серед друзів! Брат ненавидить мене, бо я завжди сміявся і радів, але ж я радів не заради веселощів, а через свою молодість! Молодість не може постійно сумувати, Какуме!

9. Новий варіант

Нерултенг був занадто спокійним. Мене потягнуло на філософські роздуми:

— Другий хід був хибним, його можна, бажано і навіть треба замінити, а тому й третій хід — помилковий. Тепер я подамся з тобою аж у самісіньку Москву. Там ти навчишся працювати й полюбиш роботу; там знайдеш нових друзів і будеш щасливим...

Син Тундри перебив мене:

— Скажи мені, Какуме, скажи відверто, як друг другові, і чесно, як сліпий сліпому: навчившись працювати і любити роботу, знайшовши друзів у Москві, чи став ти від цього щасливим?

Запитання було надто несподіваним, надто особистим, щоб одразу відповісти. Нерултенг відчув мою бентегу і пожалів мене, лагідно потиснув руку:

— Можеш не відповідати, Какуме, я наперед знаю, що ти скажеш.

Проте я хотів, мусив відповісти:

— Я завжди вірив і зараз вірю, що є люди, з якими я був би щасливий. Справді, в мене вже є друзі, з якими почуваюсь безмежно щасливим; на жаль, ми завжди розлучались, бо...

Я замовк, але Нерултенг докинув:

— Бо світ поділений на два ворожих табори, і ви перебували по різних боках...

Тепер я перебив його:

— Однак я завжди мріяв знайти друзів, з якими мені було б добре.

Чукча мовив з ледь помітною іронією:

— І, щоб їх знайти, ти помандрував світ за очі, покинув Москву, опинивсь аж тут, так? І хіба заради друзів потрібно принижувати себе перед негідниками?

Ця глибока думка вколола мене в самісіньке серце:

— Можливо, заради друзів я не мав права робити цього.

— Але ж, якщо заради них не спиш багато ночей?

— Можливо, заради друзів на це не треба зважати...

Прощаючись, він зізнався, що хотів померти в Тундрі, і прийшов сюди лише для того, щоб зустрітись зі мною. Тепер він обіцяє знову подумати про життя. На прощання навіть усміхнувся — вперше після втрати зору.

Біля бази мене зустріла кухарка. Вона була стурбована. Шукаючи всюди осколки, ГПУ знайшло в морі книжку Джека Лондона, його оповідання про Крайню Північ, а в ній — підозрілий аркуш.

— Уявіть собі, — не вгавала кухарка, — негідник-європеєць казав, що це — список членів тундрового товариства, контрреволюційної організації, створеної ним самим. Він навіть намагався прочитати там ваше прізвище. Аркуш сох на кухні, і я ретельно вивчила його; це, здається, громадський осуд на вашу адресу з боку осередку, який тоді загадково зник з їдальні. Ви ж знаєте: інший аркуш з рішенням зборів, який з'явився згодом аж під самісінькою стелею, ще й догори ногами, не був оригіналом; на щастя, начальник одразу наказав спалити його, а європейський чортяка щось запідозрює. Хоч би там як, безробітні чукчі скурили його, поки мене не було, тож замість нього я підклала чистий аркуш. А про книжку домовимось так: ви дали мені її, а я ненароком упустила її в море. І в жодному разі не втягуйте в справу вашого нещасного друга, він має померти в Тундрі, може, й пізніше, але сюди нехай не повертається. Шахрай-європеєць ще не знає, що ляпаса та пораду вчитись комунізму в чукчів дав йому сам начальник; шахрай підозрює тубільців, але він заслуговує на бомбу, а не на ляпаса. Шкода, що вона не того влучила... Отже, не забудьте, книжку ви дали мені!

Шеф ГПУ був чемним і ласкавим, розмовляв по-дружньому, просто. Йому сподобалось, що я дав кухарці почитати книжку Джека Лондона, але він шкодував, що кухарка впустила її в море, ще й з якимось аркушем, і саме в тому місці, де вони шукали осколки бомби. Можливо, це й підозріло, але не треба звертати уваги.

— А тепер — зовсім про інше! До дідька справи, — мовив він, міняючи ввічливий тон на панібратський. — У нас виникло питання трохи філософське: чи може людина, яка бачила бомбу в кіно, не розпізнати її в купі вугілля на березі моря?

Натяк я зрозумів, а тому відповів так:

— Проводячи аналогію між зором і слухом, я гадаю, що помилка можлива, бо людей, з якими я познайомився біля моря, мені часто важко розпізнати в їхній конторі.

— Влучна аналогія, — ствердив шеф ГПУ, — але ось інша загадка: хоча бомбу розбивали на узбережжі, її осколки було знайдено лише в морі. Постає дилема: або бомбу кинули в море і вона вибухнула в повітрі, або хтось одразу після вибуху позбирав осколки й кинув їх у воду.

— Але можливий і третій варіант... — я провадив захист, наче адвокат. — Коли бомба засичала, затріщала, але ще не вибухнула, її інстинктивно відштовхнули в бік моря і, перекочуючись, вона розірвалася.

10. Останній хід

Цілу ніч я просидів над шахівницею, туди-сюди совав фігурами, по-ГПУшному розмірковуючи про роль кожної з них у цій задачі. Відповіді були плутані, подвійні, вони натякали на все, ні про що чітко не говорячи. Таке страхіття тривало до ранку. Стук у двері повернув мене до тьми. Незрозумілий страх підки-

нув мене вгору. До кімнати влетів Таврулкотл. Як того пам'ятного дня вибуху, він плакав, щось белькотів по-чукотськи, але тепер я зрозумів усе, аж до останнього слова. Із сльозами на очах він розповідав:

— Усі думають, ніби я задушив його, але ви повинні знати правду: він задушився сам. Потім, щоб дізнатись, якою він був людиною — доброю чи злою, його тіло поклали на горбик, попускали сусідських псів і спостерігали за ними. Всім відомо, що пси ніколи не зачеплять тіла злої людини; але тепер собаки, як чорти, кинулись на горбок. Умить вони розірвали братове тіло на шматки, і всі на власні очі могли переконатись, що він був чудовою людиною.

Щойно Таврулкотл закінчив свою оповідь, як мене осягнула несподівана думка:

— Таврулкотле, короля матус пішак, який перетворився на коня! Дивись!

Я кинувся до шахівниці і лише тоді збагнув, що вона порожня, цілу ніч фігури спокійнісінько пролежали у своїй коробці.

— Келя, келя! — викрикнув хлопець і вибіг з хати.

Я радів, мутикаючи собі під ніс модне танго: «Під теплим небом Аргентини, в країні гарної дівчини...»

Постукавши в двері, до кімнати зайшла кухарка: принесла сніданок. Я був зворушений, бо зазвичай усі харчувалися разом у їдальні.

— Не дивуйтеся, Какуме, — по-материнськи лагідно звернулася до мене моя захисниця, — я розмовляла з медсестрою про ліки від безсоння і вона натякнула, що найкращий засіб для вас — харчуватися наодинці в своїй кімнаті. Більше нічого не сказала, але тепер я підозрюю, що шарлатан-європеєць щодня, непомітно для інших, враховуючи вашу сліпоту, щось підмішував вам у їжу, щоб викликати безсоння. Так чи не так, ми нічого не втратимо, якщо ви деякий час їстимете тут. Усі клопоти я беру на себе. Тепер нікому не можна вірити.

Я перебив її:

— Сьогодні — день примирення: Нерултенг, мій сліпий друг, уже помер, як ви й передбачили. Тепер він візьме на себе всі провини та гріхи бази.

Жінка змовчала.

База святкувала, буяв карнавал. «Вихований у Європі» нарешті знайшов розв'язок триходівки: короля матус пішак, який став конем. Він отримав премію — дві пляшки найкращого коньяку, а на додачу виставив ще багато пляшок за власний рахунок, щоб відзначити перемогу. І база святкувала — гамірно, п'яно, тверезо.

Кухарка принесла вечерю.

— Уявіть собі, — крикнула вона, — як усе заплутано! Все догори дригом! Замість чистого аркуша «шахрай європейського виховання» підсунув ППУ список членів тундрового товариства. Серед інших — ім'я начальника, ваше і моє. В ППУ — несказанна метушня; знову плануються масові арешти. Але з цією веремією пора кінчати.

База святкувала, буяв карнавал. Засинаючи, я був переконаний, що лікар помилився з дозуванням, я був йому вельми вдячний, бо таким чином був зроблений останній хід і дуже просто було знайдено розв'язок. Крізь солодку дрімоту я почув, як кухарка тихенько ковзнула до кімнати. За нею, також безшумно, — начальник бази і шеф ППУ. Моя захисниця, завжди така лагідна, цього разу прошепотіла:

— Я досі тільки підозрювала, але тепер переконалися.

У чому вона переконалися, я вже не чув, бо поринув у сон... Я зникав... Я вмер.